

EIKOS ΔΙΚΗ ΑΓΩΝ*

af Martin S. Harbsmeier

1. Antiphon og retorikken i den attiske retspraksis

“Men hvis nogen havde noget at bestride for retten eller for folket, var denne mand uden sammenligning den bedste til at hjælpe, hvem der end bad ham om det.” Sådan lyder Thukydids anbefaling af Antiphon fra Rhamnous (ca. 480-411), den ældste overleverede forfatter af attiske retstaler.¹ “Fordi han nemlig,” hedder det kort forinden, “ikke stod tilbage for nogen af sine athenske samtidige hvad dygtighed (ἀρετή) angik, var uhyre begavet og i stand til at formulere sine tanker.” Ikke desto mindre viste han sig aldrig frivilligt på folkeforsamlingen eller i nogen anden offentlig sammenhæng, “fordi han var mistænkt blandt mængden for sin berygtede veltalenhed.” (8.68). På én gang feteret mester i at overbevise og frygtet specialist i at overtale! I Thukydids beskrivelse legemliggør Antiphon et af de klassiske dilemmaer indenfor retorikken i almindelighed og for den attiske retspraksis i særdeleshed. På den ene side er retorikken det centrale element i en retsprocedure, som *udelukkende* består af parternes mundtlige fremstillinger. Dens beherskelse er følgelig et *sine qua non*, hvis man vil gøre sig håb om at forlade retssagen med succes. På den anden side er der god grund til at frygte netop retorikken, der som kilde til fordrejning og forvanskning *a priori* er mistænkelig. Vi har altså at gøre med et system, i hvilket retorikken både for de stridende parter og for systemet selv på én gang er uundværligt succeskriterium og mulig årsag til (fatale) nederlag og fejl.²

Jeg vil her forsøge at undersøge forudsætningerne for og virkningerne af denne tilsyneladende besynderlige og selvmodsigende retspraksis. Først i form af en kort skildring af dens institutionelle rammer såvel som det deraf opståede behov for en retsretorik samt disse rammers konsekvenser for denne retorik. På grundlag af to mønstereksempler fra Antiphons hånd vil jeg derpå prøve at vise, hvordan dette retsretorikkens Janus-hoved bliver anvendt og vendt og diskuteret også i retorikken selv. Til slut vil jeg kort diskutere de ud fra et moderne og (som det vil vise sig) også fra et antikt synspunkt logiske, men – mærkeligt nok – udeblevne konsekvenser af dette forhold.

* Denne artikel er det let bearbejdede resultat af et seminar med titlen Attiske retstaler under ledelse af Dr. K. Waldner ved Humboldt Universitetet i Berlin i foråret 2000.

¹ Der hersker en livlig debat om personen Antiphon; findes der både en taler og en sofist af dette navn, eller er der tale om én og samme person? Spørgsmålet er ikke relevant her, eftersom ingen af de tekster, der tilskrives ‘sofisten Antiphon’ vil blive behandlet. For en oversigt over forskningen og en overbevisende konklusion, se Wiesner (1994-95).

² Smlg. Zinsmaier (1998) særligt 401, hvis resultater sammen med Gagarins undersøgelser danner grundlag for denne artikel (se Bibliografien).

2. En retorisk retspraksis

Det demokratiske Athen og navnlig folkeforsamlingen frembød i almindelighed gode vilkår for retorikken.³ Men i særdeleshed den attiske retspraksis leverede helt igennem fremragende betingelser for retorikken, ja den kunne faktisk ikke klare sig foruden. Følgende kendetegn synes i denne sammenhæng at være særligt vigtige:⁴ (1) En retsprocedure må højst vare en dag. Parternes taletider er følgelig inskrænkede, og de har hver især ordet to gange. (2) Parterne skal selv fremstille deres sag.⁵ (3) Domstolen er passiv tilhører. Hverken den eller nogen anden myndighed kan indlede selvstændig efterforskning for at klarlægge sagen nærmere. Dommerne er ikke informeret på forhånd og omvendt har lederen af den forundersøgelse, der finder sted inden proceduren kan optages, ingen stemmeret. Der stilles ingen spørgsmål under proceduren, eneste domsgrundlag er parternes indlæg og det bevismateriale, de har fremlagt: love, vidner, (tortur)aftvungne udsagn fra slaver mm. (4) Dommen fældes umiddelbart efter parternes indlæg uden at dommerne først diskuterer sagen indbyrdes. De skal ikke begrunde dommen, og den kan ikke ankes, dvs. der er ingen mulighed for at genoptage sagen.⁶ (5) Dommerne er lægfolk (undtagen i sager, hvor Areopagosrådet eller epheterne fungerer som jury). (6) Dommerne bestemmer ikke over domsudmålingen. Straffens omfang er bestemt af den eller de af parterne fakultativt fremførte love eller fastsættes ifølge den sejrende parts krav. (7) Denne lovgivning er i sig selv "stærkt mangelfuld og præget af hyppige ændringer".⁷ (8) Antallet af dommere er altid meget højt: fra Ephetjuryens 51 medlemmer og op til 2001 dommere ved enkelte politiske strafferetsager. (9) Der eksisterer intet skarpt skel mellem årsag og skyld i den græske ret.⁸

Det er ikke vanskeligt at se, hvilke krav og hvilke muligheder sådanne betingelser skaber for retorikken. Eftersom dommerne ikke har nogen kendskaber til sagen, før proceduren indledes, og forholder sig passive, så længe den varer, er det overladt til de to parter at gennemføre undersøgelsen af sagen og fremlægge deres resultater for dommerne. Således står dommerne ved domsafgivelsen overfor to modstridende fremstillinger af den samme sag, som de imidlertid kun kan sammenligne med hinanden og ikke med en eventuel egen undersøgelse. Som beslutningsgrundlag har dommerne faktisk kun den indre overensstemmelse eller sandsynligheden (τὸ εἰκόζ) i de respektive parters

³ Særlig efter de af Ephialtes 462/461 iværksatte og af Perikles videreførte reformer, hvorved endnu flere jurisdiktionsbeføjelser blev overført fra Areopagosrådet til de femhundredes råd, folkeforsamlingen og folkedomstolen (*Ath. Pol.* 25.2ff.).

⁴ Oversigten er for den største dels vedkommende overtaget fra Heitsch (1984) 6-9. Smlg. Zinsmaier (1998) 413.

⁵ Dog kan denne opgave, som det vil fremgå af det følgende Antiphon-eksempel, overtages af et familiemedlem, da det drejer sig om en endnu ikke myndig dreng.

⁶ MacDowell, *OCD*³ 827 s.v. Athenian Law and procedure, anfører enkelte undtagelser.

⁷ Zinsmaier (1998) 415.

⁸ Jf. Maschke (1926) 70f; Heitsch (1984) 8.

indlæg: “Giver det mere *mening*, hvad A siger, end hvad B siger.” Antiphon formulerer i en fiktiv anklagetale problemet således: “Da vi nu engang ikke kan se morderne, er vi nødt til at holde os til sandsynligheder og herudfra bestemme, hvem der er morderen, og hvem der ikke er.”⁹ Dermed får også de respektive parter troværdighed, πίστις, en betydning, som næppe kan overvurderes.¹⁰ Psykologiske og emotionelle faktorer spiller naturligvis i forvejen en stor rolle, når to parter skal forsøge at gøre deres sag mest sandsynlig og fremstå mere troværdige end hinanden. Men det attiske retsvæsen med dets tidsbegrænsning, dets store jury af anonyme lægfolk, som ikke er forpligtede til at begrunde deres afgørelse og dets hullede, fakultative lovgivning, som hverken skelner mellem årsag og skyld eller kender til formildende omstændigheder, gav disse faktorer yderligere betydning. Under sådanne omstændigheder kan det ikke undre, at retstalerne kun sjældent beskæftiger sig med udlægning af love og næsten aldrig med juridiske begrebsdiskussioner. Her handler det mere om – i reglen ved hjælp af moralsk-pædagogiske og patriotiske τόποι – at lade talerens person fremstå bedst muligt, men frem for alt om at påvise uoverensstemmelser hos modparten og så tvivl om hans troværdighed.¹¹ I forordet til sin forsvarstale *Om mordet på Herodes* beskriver Antiphon – i fin, retorisk-tilspidset form – følgerne af disse betingelser: “Det er nemlig ofte sket, at folk som ikke var i stand til at tale for sig, blev utroværdige, fordi de sagde sandheden, og netop det, at de sagde sandheden, blev deres undergang, fordi de ikke var i stand til at forklare den. Omvendt er mange, som var i stand til at tale for sig, blevet troværdige ved at lyve og derved klare frisag, netop fordi de løj. Hvis den anklagede altså ikke har nogen erfaring med at procedere, får anklagerens ord nødvendigvis meget større betydning end sandheden om kendsgerningerne.”¹²

3. Antiretorisk retorik

Hvilke konkrete midler, der anvendes, for at opnå størst mulig troværdighed, er allerede blevet antydet i de citerede eksempler. Retoriske evner er den institutionelt betingede forudsætning for en succesfuld optræden ved en domstol, hvor emotionelle faktorer spiller en overordentlig stor rolle. Men det er ikke retorikken i sig selv, der skaffer taleren troværdighed. Tværtimod. “En uforkammethed uden lige”, kalder Sokrates sine anklageres forsøg på at advare dommerne mod hans talemåder i begyndelsen af forsvarstalen. Sokrates selv er naturligvis komplet uforstående overfor denne advarsel: “jeg kunne næsten ikke kende mig selv i deres fremstilling.” Det skulle da lige være – sådan forsøger Sokrates at slippe ud af den aporetiske blindgyde – “hvis de med en mesterlig taler mener den, der siger sandheden.” Men det gør de selvfølgelig ikke. Allerede

⁹ *Tetr.* 1.3.8. Tekstgrundlag for behandlingen af tetralogierne er F. Decleva Caizzi, *Antiphontis Tetralogiae* (Milano & Varese 1969).

¹⁰ Süß (1975) 56f. taler her om den græske rets ‘etiske’ element.

¹¹ Jf. Wolf (1956) 168.

¹² *Antiph.* 5.3 (ed. Blass, Leipzig 1871).

Antiphon stod jo overfor det samme problem: “mistænkt blandt mængden” som han jo var “for sin berygtede veltalenhed”.

Dette retorikerens klassiske dilemma: taleren skal overbevise sin tilhører om, at han ikke overtaler ham,¹³ lader sig især anskueliggøre i talens *captatio benevolentiae*, dvs. den del af indledningen, hvis erklærede mål det er at vinde tilhørerens velvilje, at gøre ham gunstigt stemt over for den følgende argumentation. Jeg vil her nøjes med at behandle to sådanne *captationes* fra Antiphons 2. tetralogi. Man plejer at kalde hans tre overleverede tetralogier for mønstertaler, og den betegnelse kræver en kort bemærkning. Det er klart, at de i modsætning til virkeligt holdte taler ikke kan anvendes som historiske primærkilder til attisk retshistorie. Som mønstertaler har de til gengæld den fordel, at de er særlig velegnede til at belyse attisk retstænkning og -system, fordi de udgør en art koncentrat af genren.¹⁴ Det betyder imidlertid ikke, at de som mønstertaler er idealtaler, som kunne have været anvendt i en tilsvarende virkelig sag. Det drejer sig efter min mening snarere om en art intellektuelle øvelsesstykker, hvormed Antiphon giver sine elever (og eftertiden) en raffineret og tilspidset prøve på de mangfoldige muligheder (og farer), den blomstrende og eksperimenterende ῥητορικὴ τέχνη indeholder.

Indholdet af den 2. tetralogi er legendarisk.¹⁵ To drenge er i færd med at træne spydkast på sportspladsen, da den ene rammer den anden med sit spyd, mens denne løber tværs over pladsen. Drengen dør af såret, og hans far anklager nu den anden dreng for at have dræbt sønnen. Den anklagedes far, som fører forsvaret, tilbageviser imidlertid anklagen og lægger skylden over på den døde, eftersom han selv løb ind foran spydet.

Forsvarets første *captatio* (*Tetr.* 2.2.1-3) er bygget op omkring fire τόποι. Først præsenterer forsvareren sig selv som et fredsommeligt menneske, en ærlig og redelig person, der passer sit job og foretrækker at holde sig langt væk fra juridisk tovtrækkeri (ἀπράγμων).¹⁶ Nu er han imidlertid aldeles uforberedt ulyksaligvis blevet nødsaget, ja nærmest modvilligt blevet slæbt ind i en proces. En proces, som forlanger en dristig og aggressiv fremgangsmåde (τολμᾶν), han hverken kender eller ønsker at kende til, ja som er i direkte modstrid med hans personlighed og natur.¹⁷ Derfor har han uhyre vanskeligt ved at forstå sagens nøjagtige implikationer (ἀκρίβεια) og ved overhovedet ikke, hvordan han skal forklare den for dommerne. De må altså ikke blive vrede på ham, sådan lyder hans bøn, hvis han ikke går frem efter den sædvanlige juridiske facon. Som den bønfoldende asylansøger føler han sig aldeles overladt til dommernes gode vilje og medlidenhed, og han slutter derfor med at opfordre dem til at dømme, ikke efter hvordan tingene synes (δόξη), men efter hvordan de virkelig er (ἀλήθεια). Det første er nemlig kun en fordel for dem, der har ordet i deres magt, og dem

¹³ Jf. Sokrates i forsvarstalen: “når det viser sig, at jeg på ingen måde er nogen mestertaler” (17B).

¹⁴ Jf. Zinsmaier (1998) 421.

¹⁵ Perikles skal have diskuteret den med Protagoras (Plut. *Per.* 36.3).

¹⁶ Mht. til den positive værdi af sådanne karaktertræk, se Dover (1974) 188-90.

¹⁷ *Tetr.* 2.2.1: Νῦν δὴ φανερόν μοι, ὅτι αὐταὶ αἱ συμφοραὶ καὶ χρεῖαι τοὺς τε ἀπράγμονες εἰς ἀγῶνας καταστῆναι τοὺς τε ἡσυχίους τολμᾶν τὰ τε ἄλλα παρὰ φύσιν λέγειν καὶ δρᾶν βιάζονται.

ønsker forsvareren i hvert fald ikke at blive regnet til. Sandheden, derimod, er til fordel for dem, der i deres handlen er fromme og retfærdige, og dem vil forsvareren meget gerne regnes med til. Han har nemlig selv, sådan lyder den fjerde og afsluttende τόπος, egenhændigt opdraget sin søn med det formål, at denne skulle være til størst mulig gavn og glæde for samfundet og dermed også for sin far.

Efter forsvarerens argumentation er det anklagerens tur, og nu kommer forsvarerens *captatio* under behandling på en ret udspekuleret måde (*Tetr.* 2.3.1-4): “At enhver af nødvendighed kan blive tvunget til at tale og handle mod sin natur, har forsvareren netop bevist, ikke i ord, men i handling.” Anklageren overtager og bekræfter forsvarerens påstand, men vender meningen om til det modsatte. Forsvareren begyndte jo med at hævde, at han hverken brød sig om eller følte sig i stand til at træde frem ved domstolen, fordi domsforhandlingens *τολμᾶν*-element stred direkte mod hans fredsommelige natur, hvorfor han altså så sig selv i rollen som det uforberedte, passive¹⁸ offer, som ikke var situationen voksent. Denne argumentation får nu præcis den omvendte betydning. Forsvareren har indladt sig med processens *τολμᾶν*-element, har så at sige handlet *παρὰ φύσιν*, og er derfor – logisk nok – *blevet* *τολμηρός*. Nu er det anklagerens tur til at være chokeret og overrasket. I sin grænseløse naivitet (*πολλῆ ἀνοίᾳ*) havde han aldrig kunnet forestille sig, at skulle lægge øre til sådan et angreb, nemlig at sønnen dræbte sig *selv* ved at løbe tværs over banen. Med dette chok lader Antiphon anklageren (gen)overtage den passive offerrolle. Nu er det igen ham, en mand, der aldrig har gjort nogen noget ondt (*ἐγὼ δὲ δράσας μὲν οὐδὲν κακόν*), men derimod lidt svære og frygtelige tab (*παθὼν δὲ ἄθλια καὶ δεινά*), der er overladt til dommernes medlidenhed og velvilje.¹⁹ Tilbage i den passive offerrolle giver han sig i kast med forsvarerens tredje τόπος hans *ἀλήθεια/δόξα*-antitese. Her gælder det om at spidse ørerne. Anklageren lader nemlig straks, men næsten umærkeligt *ἀλήθεια/δόξα*-antitesen smelte sammen med *ἔργον/λόγος*-antitesen, som også blev leveret af forsvareren, omend naturligvis med en anden hensigt. Forsvarerens pointe var klar: *ἀπράγμονες* som han selv er “virkelige”, reelle, enkle mennesker, som står sandheden nærmere, fordi de *handler* fromt og godt. De *bevirker* så at sige *per se* sandheden. Den anden type mennesker, der hører hjemme i *ἀγὼν/τολμᾶν*-verdenen, taler kun. Man forstår, at disse mennesker befinder sig længere væk fra den handlingsbetonede eller faktuelle, *reelle* verden og har kun de ikke-handlingsbetonede *δόξαι* at gribe til. Såvidt *ἔργον/λόγος*-antitesens første, klassiske aspekt. Handling står for virkelighed og dermed for sandhed, mens ordet kun er en afbildning af virkeligheden og dermed kun et skin af sandheden. Anklageren overtager nu denne antitese, men forandrer samtidig indholdet radikalt. Som det første bliver forsvarerens *δίκαια καὶ ὅσια πράττειν* vendt om til sin egen modsætning ved et simpelt, men ikke helt fint trick. Forsvareren ville jo i overensstemmelse med

¹⁸ Når det er så vigtigt for forsvareren at understrege sin passivitet (*συμβέβηκε δέ μοι*), hænger det sammen med det græske retsvæsens mangler på skelen mellem årsag og skyld. Denne mangel skaber, som allerede påpeget af Maschke (1926) 71, store problemer for Antiphon og sågar stadig for Aristoteles, fordi begge, når de vil bevise en skyld eller uskyld, ofte gør dette ved at bortforklare eller bevise kausaliteten. Jf. Heitsch (1984) 6f.

¹⁹ *εἰς τὸν ὑμέτερον ἔλεον καταπεφυγὼς δέομαι ὑμῶν* ordret gentagelse af forsvarerens medlidenhedsfrase (2,2,2).

sin fredsommelige og pragmatiske natur hellere *handle* retfærdigt end *tale* *τολμηρῶς*. Nu *har* han imidlertid *talt* og dermed, således slutter anklageren, altså *handlet* *τολμηρῶς*.²⁰ Ved på denne måde at fremhæve den negative aktivitet fremfor den positive pragmatisme er det lykkedes anklageren at gøre forsvarerens handlingsnatur til det negative modstykke til sin egen uskyldige passivitet (*ἀπραγμοσύνη*): *ἐγὼ δὲ δράσας οὐδέν ... παθὼν δέ*. Da anklageren således har gennemført denne passiv-aktiv kovending af forsvarerens udsagn, griber han igen fat i *ἔργον/λόγος*-antitesen, men bruger den nu på en helt tredje måde. Dens første pol, det hos forsvareren positive, nu i mellemtiden negative handlingsmenneske bliver nu udskiftet med sagens "indlysende" (altså sande) kendsgerninger og dermed igen positiv. Den anden pol er stadig talens skammeligt bedrageriske, men overtalende sindrighed (*πονηρὰ λόγων ἀκρίβεια*) som nu ikke længere blot frembringer *δόξαι*, men *ψεύδος*. Som afslutning bliver den samme antitese endnu en gang skærpet og samtidig forskudt til et fjerde plan. Modpartens påståede *ἀκρίβεια* er nemlig i sin natur langt mere troværdig, end den er sand, *πιστότερον ἢ ἀληθέστερον*²¹ mens sandheden omvendt godtnok er mindre bedragerisk, men også mindre effektiv (*ἀδολώτερον καὶ ἀδυνατώτερον*). Denne sondring har to formål. For det første er den antiretoriske, antitetiske topik således fuldt udført. *ψεύδος*, *δόλος* og *δύναμις* er blevet integrerede dele af modpartens påståede *ἀκρίβεια*, mens de positive modbegreber: *ἀλήθεια*, *ἄδολον* og *ἰσχυρόν*, er bragt over på anklagerens side: Jo mere overbevisende modstanderens *ἀκρίβεια* er, desto mere usande er hans påstande, og jo mere oprigtig (*ἀδολώτερον*) sandheden er (!), jo mindre er den i stand til at overbevise nogen – eller omvendt. En bekvem argumentation. Hvis anklageren er i stand til at overbevise dommerne, er de jo alligevel overbeviste, og hvis ikke, ja så netop fordi han siger sandheden. På den måde er de teoretisk nødt til at give ham ret under alle omstændigheder.²² Men sondringen har også et andet formål. Også antitesens anden pol, den hidtil negative *δόξα/λόγος*-pol er nemlig blevet yderligere skilt ad. Nødvendigvis. Begge parter laver jo ikke andet end at tale.²³ Talen, *λόγος*, bliver derfor opdelt i to former: en negativ, bedragerisk-overtalende argumentation og en positiv, oprigtig men i denne fremmede situation, magtesløs sagsfremstilling. Den positive form bliver tillagt et mundtligt (*λεχθήσεσθαι*) og dermed spontant præg, mens den negative får et skriftligt og dermed gennemkomponeret og udspekuleret præg (*συγκεῖσθαι*). De mulige virkninger af denne skriftlig/mundtlig-modsætning med hensyn til receptionen af retorikken vender jeg straks tilbage til. Forsvarerens fjerde og sidste *τύπος*, nemlig den gode, pligttopfyldende samfundsborger, kommer anklageren ikke ind på.

²⁰ *Tetr.* 2.3.1 & 2.3.3: *ἔργῳ καὶ οὐ λόγῳ*.

²¹ Den dobbelte komparativ er ikke ukendt (Schwyzer–Debrunner, *Griechische Grammatik* II: 185g; Smyth, *Greek Grammar* § 1080) men læseren kan alligevel godt have hørt den tilspidsede pointe: den omtalte *ἀκρίβεια* er troværdigere og 'sandere' end sandheden.

²² Jf. Zinsmaier (1998) 402.

²³ Gagarin (1997) 153, gør opmærksom på denne omstændighed. Se i øvrigt sammesteds for det følgende.

4. Retorisk opportunistik eller retslig inkonsekvens

Med disse to *captationes* giver Antiphon ikke blot sine elever en net retorisk opvisning af de velkendte antiretoriske τόποι. At man lettest opnår troværdighed ved at fremstille sig selv som den enkelt-naive, sandfærdige, oprigtige, værgeløse, retorisk uformående, pligtopfyldende og fromme borger, er ikke nogen overraskelse. Det er den logisk, retorisk-tekniske konsekvens af den antropologiske grundmodsatning mellem enkelhed og (op)rigtighed på den ene side og kompleksitet og forkerthed på den anden.²⁴ Det er muligt, at fremkomsten af en ny skriftkultur har givet denne modsætning ny aktualitet og dermed skærpet mistroen overfor 'παρὰ φύσιν-retorikken'.²⁵ Således skriver eksempelvis Alkidamas (ca. 390) i sin kritik af den skriftlige komposition, at denne godtnok kan være nøjagtigere og kunstfærdigere, men netop derved vækker mistro hos tilhørerne.²⁶

Det, jeg her vil fremhæve er, at Antiphon med disse to *captationes* tydeliggør, at der også i konkurrencen om troværdighed ikke findes nogen faste holdepunkter. Tværtimod. Antiphon lader anklageren tage hvert enkelt punkt fra forsvarerens 'positiv-katalog' og med relativt enkle retoriske midler føre det over på sin egen side. Derved har han afdækket den fuldstændige *epistemiske apori*,²⁷ dommerne står overfor, når de skal fælde deres dom: "sandheden om kendsgerningerne" (ἀλήθεια τῶνπραχθέντων) er definatorisk aldrig direkte tilgængelig, og valget af det mere sandsynlige fremfor det mindre sandsynlige bygger på en emotionel-personlig opvejning af troværdigheden, hvis topiske byggesten imidlertid via retorikken lige let kan opføres som rives ned.

Men dermed er der ikke sagt noget om den etiske vurdering af denne epistemiske apori. Selv om Antiphon på tilspidset facon kan vise, hvordan begge parter samtidig kan påberåbe sig den samme 'ideal-ἦθος' og "sandheden om kendsgerningerne", er den førstes egenskaber og idealet om det sidste før som nu attråværdige mål. Den paradoxal-provokerende facon, hvormed Antiphon eksempelvis lader anklageren forsøge at overbevise dommerne om, at han er mindre overbevisende end sin modstander, er for mig et klart tegn på, at Antiphon er sig den problematik, der følger med sandsynlighedsargumentationen, fuldt bevidst. Og ikke nok med det: "I må jo vide", sådan henvender forsvareren sig til dommerne i sin anden tale, "at vi som modstandere bedømmer sagen efter egen fordel og selvfølgelig hver især mener, at vi har ret, og derfor er det nødvendigt, at I betragter begivenhederne (τὰπραχθέντα) upartisk (ἴσως)."²⁸ Sandheden skal nemlig søges ud af det sagte (ἐκ τῶνλεγομένων)." Ironien i denne kun i en mønstertale mulige, frimodige indrømmelse er ikke til

²⁴ Se hertil Gatz (1967) *passim*.

²⁵ Således eksempelvis Gagarin (1994).

²⁶ Περὶ τῶν τοὺς γράπτους λόγους γραφόντων ἢ περὶ σοφιστῶν 12 (ed. Blass, Leipzig 1871)

²⁷ Zinsmaier (1998) 405.

²⁸ Texten har ὀσίως, men jeg følger Blass' og Decleva Caizzis konjektur til ἴσως. For en kort diskussion, se Gagarin (1997) *ad Tetr.* 2.4.1.

at overhøre. Også den allerede citerede indledning fra Herodes-talen lader i sin næsten overdrevne paradoxalitet den samme ironi komme tydeligt til syne: “Det er nemlig ofte sket, at folk som ikke var i stand til at tale for sig, blev utroværdige, fordi (!) de sagde sandheden, og netop det (!), at de sagde sandheden, blev deres undergang, fordi de ikke var i stand til at forklare den *etc.*” Når det altså endnu ofte hævdes, at retorikken generelt sætter sandsynligheden højere end sandheden, hænger det efter min mening sammen med en uberettiget, generaliserende og ukritisk overtagelse af den platoniske sofist-kritik, som den kommer til udtryk f.eks. i den hyppigt citerede *Phaidros* (267A): “Men lad os nu lade Teisias og Gorgias være i fred, der så, at sandsynligheder skulle æres mere end sandheder [...]” (πρὸ τῶν ἀληθῶν τὰ εἰκότα εἶδον ὡς τιμητέα μᾶλλον). Det gælder simpelthen ikke for Antiphon:²⁹ “For folk mener, at det, de kan se med deres egne øjne, er mere troværdigt, end det, hvorefter bevisførelsen for sandheden strækker sig ud i det usynlige”, hedder det i et fragment.³⁰ Men dommerne har jo aldrig mulighed for at se noget med egne øjne. For dem strækker sig så at sige alt ud i det usynlige. Direkte evidens eksisterer ikke i det græske retssystem, og derfor er man henvist til sandsynlighedsargumentation og -vurdering.³¹ Men Antiphons spidsfindigheder er ikke noget principielt sofistisk spørgsmålstejn ved sandheden eller ved eksistensen af sandhed overhovedet. Det er heller ikke blot ren praktisk-teknisk konsekvens af mangelen på direkte evidens. Det er lige så meget en polemisk diskussion af de praktiske og potentielt fatale følger af den erkendelsesmæssige apori: “Angiveligt,” hedder det i den anden forsvarstale i den 1. tetralogi (1.4.10) “fører de proces mod mig på grundlag af sandsynligheder, men de erklærer mig ikke for en sandsynlig, men for en virkelig morder” (ἐκ δὲ τῶν εἰκότων ... οὐκ εἰκότως ἀλλ’ ὄντως).³² At logograferne ikke tager konsekvensen af det *non liquet*,³³ der udspringer af den aporetiske og selvmodsigende situation, og simpelthen opgiver sandsynlighedsargumentationen som middel, er hverken overraskende eller – trods Platons forsøg på at påstå netop dette – moralsk forkasteligt. I den givne retssituation hersker netop afgørelses-tvangen, og jo mere utilgængelig sandheden i form af direkte evidens er, desto mere er parterne og dermed også dommerne henvist til sandsynlighedsargumentation. Overraskende forekommer det derimod, at *retsvæsenet* ikke drager de logiske konsekvenser af disse forhold, nemlig enten at reformere forløbet på en sådan måde, at sandsynlighedsargumentationens definatoriske utilstrækkelighed reduceres, det være sig ved at åbne muligheden for at udspørge parterne, for at forlænge eller genoptage processen; eller at mindske afhængigheden af

²⁹ Jf. Gagarin (1994) 50; Zinsmaier (1998) 400.

³⁰ Fr. 35 (*Til Myrros*, ed. Blass, Leipzig 1871): οἱ γὰρ ἄνθρωποι ἅττα ἂν ὀρώσι τῇ ὄψει πιστότερα ἠγοῦνται, ἢ οἷς εἰς ἀφανὲς ἦκει ὁ ἔλεγχος τῆς ἀληθείας..

³¹ Jf. Gagarin (1994) 55.

³² Jf. Heitsch (1984) 10: “In der Tat scheint mir, daß [...] Antiphon durchaus ein grundsätzliches Interesse an den betreffenden Fragen hatte und daß seine kritische Beschäftigung mit dem rechtlichen Problem als solchem, wie es in dem konkreten Fall gegeben war, auch hinter seinen auf Wirkung vor dem Laiengremium berechneten Reden noch zu erkennen ist.”

³³ Udtrykket er lånt hos Zinsmaier (1998) 405.

sandsynlighedsargumentationen ved eksempelvis at skabe mulighed for aktiv efterforskning, inden processen indledes.

At dette ikke kun fra et moderne synspunkt synes at have været de logiske konsekvenser, viser efter min mening det følgende uddrag fra Gorgias' Palamedes-tale, som lader netop denne problematik komme til udtryk i hele dens – bevidst provokerende formulerede – selvmodsige absurditet. “Men I [sc. dommere] har pligt til ikke at rette jeres opmærksomhed mere mod ordene end mod gerningerne, ikke at at dømme efter beskyldninger fremfor efter beviser, ikke at tro, at den korte tid er en klogere dommer end den lange og ikke at mene, at ond beskyldning er mere troværdig end undersøgelse. [...] Hvis det altså havde forholdt sig således, at sandheden om kendsgerningerne kunne blive klar og entydig for tilhørerne gennem talen, ville det have været muligt at fælde dom, allerede på grundlag, af det, der er blevet sagt.”³⁴ Det er ikke kun standard-retorik og retorisk ironi, Gorgias leverer her – taleren (!) beder *tilhørerne* om ikke at rette deres opmærksomhed mod ordene, men mod gerningerne, som definatorisk kun er middelbart tilgængelige via taleren! – han kommer samtidig med et konkret metodisk³⁵ forbedringsforslag, som kunne medvirke til, at retssystemet i det mindste kunne mindske den epistemiske apori. Hvis ‘den lange tid’, ὁ πολὺς χρόνος, virkelig er en bedre dommer end den korte, og hvis den omhyggelige undersøgelse er at foretrække fremfor de diabolske ord, ville det dog have været nærliggende at modificere retsforhandlingens begrænsning i tid og skabe mulighed for efterforskning.³⁶ Når sågar en retor og sofist, som jo i en vis forstand lever af denne apori, anviser mulige forbedringsmodeller, hvorfor bliver disse da ikke indført? Dette spørgsmål vil beskæftige os i det følgende.

5. Et agonalt retsvæsen

Så vidt jeg kan se, kan fænomenet forklares ud fra tre aspekter: et politisk, et religiøst og et historisk-antropologisk. Det politiske kan måske forklare, hvorfor man ikke har begrænset muligheden for emotionelt betingede justitsmord ved at udskifte lægmandsdommerne med eksperter. Demokratiets grundlæggende mistillid overfor permanente funktionærer og dets forvisning om, at en beslutning er så meget mere i overensstemmelse med den demokratiske folkeforsamlings suveræne vilje, jo større den beslutningstagende forsamling er,³⁷

³⁴ Fr. 11a (ed. Blass), 34ff: ὑμᾶς δὲ χρὴ μὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τοῖς ἔργοις προσέχειν τὸν νοῦν, μηδὲ τὰς αἰτίας τῶν ἐλέγχων προκρίνειν, μηδὲ τὸν ὀλίγον χρόνον τοῦ πολλοῦ σοφώτερον ἡγεῖσθαι κριτήν, μηδὲ τὴν διαβολὴν τῆς πείρας πιστοτέραν νομίζειν. ... εἰ μὲν οὖν ἦν διὰ τῶν λόγων τὴν ἀλήθειαν τῶν ἔργων καθαρὰν τε γενέσθαι τοῖς ἀκούουσι φανεράν, εὐποροῦς ἂν εἴη κρίσις ἤδη ἀπὸ τῶν εἰρημένων.

³⁵ Modsat Zinsmaier (1998) 405, som hævder, at der mod et potentielt justitsmord ikke findes noget metodisk ufejlbarligt, men kun et forebyggende, etisk middel, nemlig samvittigheden.

³⁶ *In dubio pro reo*-princippet er ikke ukendt for Antiphon eller det græske retssystem. Smlg. hertil Antiph. 5.51: εἴπερ γε καὶ τῶν ψήφων ὁ ἀριθμὸς ἐξ ἴσου γινόμενος τὸν φεύγοντα μᾶλλον ὠφελεῖ ἢ τὸν διώκοντα.. (Stemmelighed kommer den anklagede mere til gode end anklageren).

³⁷ Heitsch (1984) 9ff. Jf. Zinsmaier (1998) 406: Dommerhervets ‘tragiske træk’ formildes kun af beslutningens kollektivt-demokratiske princip.

levner ingen plads til eksperter. Endelig har et system, hvor så mange institutioner som muligt sammensættes ved lodtrækning, gjort oprettelsen af en selvstændig efterforskningsenhed vanskelig. Men de øvrige, inkonsekvente ejendommeligheder ved det athenske retssystem: begrænsning i tid, ingen mulighed for at stille spørgsmål under processen osv., kan næppe forklares ud fra et politisk aspekt. Begrænsningen i tid kunne måske forklares ud fra et religiøst synspunkt. Den besmættelse, som eksempelvis er opstået ved et mord, skal renses så hurtigt som muligt: "For det er jeres pligt (som dommere) at udelukke den anklagede, som det er fastsat ved lov og ikke at se gennem fingre med, at hele byen bliver besmættet gennem ham," slutter anklageren sit første, knappe indlæg (*Tetr.* 2.1.2). På den anden side synes det religiøse aspekt ikke at spille nogen væsentlig rolle ved edsafleggelsen. Alene den omstændighed, at anklager og forsvarer nødvendigvis må have afgivet modsigende, edsvorne forklaringer, gør det nærliggende at antage, at edsafleggelsen på Antiphons tid ikke (længere?) gav tilstrækkelig sikkerhed for parternes troværdighed.³⁸ Religiøsitet kan altså heller ikke være hele forklaringen. Men med den indskudte parentes er der allerede blevet peget på den tredje, historiske forklaringsmodel. Ifølge denne model og dens fortalere³⁹ befinder Antiphon sig midt i overgangen fra et arkaisk, automatisk, irrationelt, formalistisk processystem, hvor det edsvorne ord – groft set – automatisk bliver taget for gode varer,⁴⁰ til den sofistiske oplysningstids rationelle εἰκός-proces.⁴¹ Desværre er der meget, der taler mod et sådant historisk-juridisk oplysningsforløb. På den ene side har sandsynlighedsargumentation formentlig altid eksisteret. Og omvendt har en ren formel, ikke-argumentativ bevisteori næppe nogensinde haft absolut gyldighed. Hverken edsafleggelse, vand-og-ild-prøver eller lignende har nogensinde været regnet for afgørende: "It would be contrary to everything we know to ascribe fundamentally 'irrational' procedures to Greek law."⁴² Forestillingen om en oprindelig formel-irrationel procedure er tilsyneladende heller ikke istand til at frembringe en brugbar forklaring. Til gengæld kan det meget vel tænkes, at et for en moderne, juridisk retfærdigheds-ideologi irrationelt *princip* kan forklare den irrationelle inkonsekvens i det athenske retssystem. Både Gagarin og Zinsmaier henviser til den græske kulturs *agonale princip*, som både Burckhardt og Nietzsche frem-

³⁸ Således Zinsmaier (1998) 400f. Senere er det under alle omstændigheder tilfældet: Τοίχους τοίνυν διορύττοντες καὶ παίοντες τοὺς ἀπαντῶντας, ἄρ' ἂν ὑμῖν ὀκνήσαι δοκοῦσιν ἐν γραμματείδῳ τὰ ψευδῆ μαρτυρεῖν ... καὶ ῥᾶον ὀμνῦναι καὶ ἐπιορκεῖν ἢ ὀτιοῦν. (Dem. 54.37 & 39).

³⁹ Vigtigst vel Solmsen (1931), og Latte (1920).

⁴⁰ Hvor man altså – med senere aristotelisk terminologi – kun kender til 'ukunstlede bevisformer' (πίστεις ἄτεχνοι).

⁴¹ Jf. Gomperz' tese om retorikkens og sofistikkens fælles oprindelse (Gomperz [1965]).

⁴² Således Gagarin (1994) 51, hvor der henvises til den homeriske *Hymne til Hermes* som det første explicitte eksempel på en εἰκός-argumentation. Jf. Gagarin (1990) 29: "The literary evidence from Homer to the fifth century consistently depicts legal procedure as largely consisting of rational debate by the litigants before a judge or judges empowered to render a decision."

hævede.⁴³ Og navnlig Johan Huizingas udvidelse af begrebet til et antropologisk grundprincip og hans påvisning af elementer af leg i retsvæsenet⁴⁴ synes at styrke denne forklaring af den påfaldende inkonsekvens i det athenske retssystem. Alkidamas giver et godt fingerpeg i sin kritik af den skriftligt forberedte tale, som han – ganske irrationelt – begrundet med, at det på den måde er alt for let, for så kan enhver jo frembringe en god tale (4). Antiphon henviser også til den samme irritation med sin συγκαίσθαι/λεχθῆναι-antitese: anklageren begyndte processen med en kortfattet, angiveligt uforberedt tale, og nu – stik imod alle den ædle kappestrids spilleregler – har forsvaren aldeles usportsligt komponeret og forberedt en udspekuleret tale, og har på den måde lusket sig til en – forstår man – helt unfair fordel. Den attiske retsproces (betegnende nok *ἀγών*) er ifølge Huizingas hypotese ikke et udtryk for øvrighedens strenge anvendelse af abstrakte retsnormer. Den er langt mere en regelbundet, retorisk dyst mellem to stridende parter, hvor øvrigheden sidder i rollen som kampdommer eller som linievogter.⁴⁵

Det agonale princip stemmer fint overens med den politiske forklaringsmodel og kan sågar have været en afgørende faktor ved fremkomsten af demokratiske strukturer. Eller omvendt. For ligesom de overleverede vidnesbyrd om attisk retspraksis ikke er forståelige uden deres retshistoriske kontekst, er det ligeså bydende nødvendigt altid at betragte sådanne ‘antropologiske grundprincipper’ i en dynamisk udveksling med deres realhistoriske kontekst. Ellers forklarer de bare sig selv. En tilbundsgående undersøgelse af den realhistoriske kontekst med henblik på agonale strukturer ville imidlertid langt overskride denne artikels rammer. I stedet vil jeg som afslutning nøjes med at notere, at det foreløbigt påviste agonale element i det attiske retsvæsen efter min mening giver en særdeles plausibel forklaring på dens inkonsekvente, irrationelle ejendommeligheder. Den vedvarende eksistens af begrænsning i tid, afkaldet på aktiv efterforskning eller spørgsmål under proceduren, den manglende interesse for en systematisk lovgivning, overladelsen af strafudmålingen til de stridende parter, den principielle ikke-indgriben fra de passive (linie)dommeres side – det giver alt sammen god mening, hvis man betragter retsproceduren, ikke som genoprettelse af retfærdigheden, men som en retorisk styrkeprøve mellem to stridende parter.

Athenernes agonale retsvæsen har givet eftertiden en enestående sprog- og tankekunst i form af retorikken. Men det har også kostet mangan en athener livet, hvis han ved solnedgang stod tilbage οὐκ ὄντως ἀλλ’ εἰκότως.

⁴³ Gagarin (1994) 58; Zinsmaier (1998) 415. Hvorved henvisningen til Nietzsches opfattelse af det agonale i denne sammenhæng er lettere misvisende. For Nietzsche betegner det agonale netop den dionysiske kraftkultur; den sokratiske-dialektiske disput derimod dennes uskadelliggørelse og forfald. F. Nietzsche, *Götzendämmerung. Der Antichrist. Ecce Homo. Gedichte* (Stuttgart 1978) 175-182 (179). Jf. Reckermann, A., *Agon, agonial*, q.v. i: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Basel 1971) Bd. 1, Sp. 112f.

⁴⁴ Huizinga (1935) 75-86.

⁴⁵ Parafraaseret hos Zinsmaier (1998) 415. Jf. Gagarin (1997) 21: “An Athenian trial was essentially a staged competition, a verbal contest (*agon*) between two opponents.”

Bibliografi

- Dover, K. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (Oxford).
- Gagarin, M. 1990. "The Nature of Proofs in Antiphon," *Classical Philology* 85: 22-32.
- Gagarin, M. 1994. "Probability and Persuasion: Plato and Early Greek Rhetoric," i Worthington (1994) 46-68.
- Gagarin, M. 1997. *Antiphon. The Speeches* (Cambridge).
- Gatz, B. 1967. *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen* (Hildesheim).
- Gomperz, H. 1965. *Rhetorik und Sophistik* (Darmstadt [1912]).
- Heitsch, E. 1984. *Antiphon aus Rhamnus* (Wiesbaden).
- Huizinga, J. 1985. *Homo Ludens* (Groningen [1935]).
- Latte, K. 1920. *Heiliges Recht* (Tübingen).
- Maschke, R. 1926. *Die Willenslehre im griechischen Recht* (Berlin).
- Solmsen, F. 1931. *Antiphonstudien*, Neue Philologische Untersuchungen 8 (Berlin).
- Süss, W. 1975. *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik* (Aalen 1975; Leipzig & Berlin 1910).
- Wiesner, J. 1994-95. "Antiphon, der Sophist und Antiphon, der Redner – ein oder zwei Autoren?," *Wiener Studien* 107/108: 225-43.
- Wolf, E., 1956. *Griechisches Rechtsdenken* (Frankfurt a.M.).
- Worthington, I. (ed.). 1994. *Persuasion. Greek Rhetoric in Action* (London & New York).
- Zinsmaier, Th. 1998. "Wahrheit, Gerechtigkeit und Rhetorik in den Reden Antiphons. Zur Genese einiger Topoi der Gerichtsrede," *Hermes* 126: 398-422.